

Jacek Wojsław

Świadomość narodowa Mazurów w XIX i XX wieku w świetle piśmiennictwa polskiego po roku 1945

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 85-98

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jacek Wojsław

Świadomość narodowa Mazurów w XIX i XX wieku w świetle piśmiennictwa polskiego po roku 1945

Czy opinie Hansa-Ulricha Wehlera, historyka niemieckiego, że nie istnieje naukowa historiografia dotycząca Mazur¹ oraz Erwina Kruka, iż dotychczas nie ma całościowej polskiej pracy w dziejach Mazurów², znajdują potwierdzenie w świetle dzisiejszego stanu badań nad dziejami Mazur? Odpowiedzi mogą być różne. Jednak, jak się wydaje, ciągle mamy do czynienia z dużymi lukami w tym zakresie, a te, które zostały zapełnione, skłaniać mogą do zadumy. Jakie więc czynniki wpływały i w dalszym ciągu mogą wpływać na taki stan badań i opinie o nich wyrażane? Czy powyższe stwierdzenia są usprawiedliwione? Jeśli tak, to w jakim kierunku i za pomocą jakich metod badawczych jesteśmy w stanie zmienić je na bardziej optymistyczny obraz dokonań historiografii polskiej po 1945 r., ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień narodowościowych?

Zwięzłej odpowiedzi na powyższe pytania próbuje udzielić Grzegorz Jasiński³, którego refleksje mogą się stać punktem odniesienia dla poniższych rozważań. Jak pisze Jasiński, „o stworzeniu historiografii dotyczącej Mazur możemy mówić dopiero w odniesieniu do okresu po 1945 roku”⁴. Oceniając pierwszy etap badań (głównie lata pięćdziesiąte), autor podkreśla uwarunkowania, jakie towarzyszyły ich powstawaniu, a które wpływać mogły na obniżenie ich wartości poznawczej. Zalicza do nich m.in. uwarunkowania polityczne, które objawiały się w zdecydowanym popieraniu przez władze prowadzonych ówczesnie badań pod kątem zacierania braku argumentu dawnej przynależności terytorialnej tego regionu do Polski na korzyść wykazywania związku etnicznego Mazurów z ludnością polską, ścisłego powiązania ludności mazurskiej w sferze świadomości, kultury materialnej i duchowej ze społeczeństwem polskim. Dalej Jasiński wskazuje na ich swoisty charakter, związany z prowadzeniem poszukiwań nad zagadnieniami narodowościowymi ruchu polskiego i problematyki społeczno-politycznej dowodzącej tzw. polskości Mazur, zawężenia perspektywy badawczej do polonocentrycznego punktu widzenia nawet w sytuacji, gdy problem wymagał rozpatrzenia na szerszej

1 G. Jasiński, *Mazurzy w drugiej połowie XIX w. Kształtowanie się świadomości narodowej*, Olsztyn 1994, s. 5.

2 D. Jarosiński, *Na tyłach historii, z Erwinem Krukiem rozmawia Dariusz Jarosiński*, Rzeczpospolita, Dodatek tygodniowy Plus-Minus, 17—18 VI, 1995, s. 12.

3 Zob. G. Jasiński, *Mazury w XIX wieku. Przegląd publikacji wydanych po 1945 roku*, Olsztyńskie Studia Niemcoznawcze, 1989, nr 2, ss. 66—68; tenże, Wstęp do pracy: Max Toeppen, *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej*, Olsztyn 1995, ss. 5—7; *Warmia i Mazury. W poszukiwaniu tożsamości: Mazurzy i Warmiacy w XIX i XX wieku. Dyskutują: Bożena Domagała, Grzegorz Jasiński, Joachim Rogall, Robert Traba*, Borussia, 1992, nr 1, s. 4.

4 G. Jasiński, *Mazury w XIX wieku...*, s. 66.

plaszczyźnie, a co objawiało się m.in. w ciągłym uwypuklaniu w historiografii powojennej dość jednostronnego obrazu stosunków polsko-niemieckich, ograniczonych do walki o utrzymanie polskiej tożsamości narodowej⁵.

Spróbujmy w tym miejscu rozważyć dokładniej pewne aspekty powyższej wypowiedzi, szczególnie w odniesieniu do interesujących nas zagadnień narodowościowych, w treści dużej części opublikowanych w ostatnim półwieczu prac naukowych.

Starając się zachować zasadę chronologiczną, należy rozpocząć od jednej z pierwszych prac poruszających tę problematykę, a mianowicie książki Jędrzeja Giertycha⁶. Jedną z głównych tez tej rozprawy jest przypisanie przez autora Mazurom w XIX w. świadomości polskiego pochodzenia, jednak bez wyrobionego poczucia przynależności narodowej⁷.

Przełom lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych w historiografii polskiej dotyczącej Mazurów zaznaczył się wzrostem zainteresowania problematyką narodowościową, a szczególnie badaniami nad zagadnieniami związanymi z ruchem polskim na Mazurach. Cechą charakterystyczną tych poszukiwań było postrzeganie Mazur jako części składowej całych Prus Wschodnich a nie jak dotychczas jako obszaru wydzielonego, związanego z Polską co najmniej językowo i etnicznie⁸.

Do tej grupy można zaliczyć rozważania Tadeusza Grygiera, który omówił sprawę świadomości narodowej Mazurów z punktu widzenia polskich ośrodków próbujących organizować i koordynować akcję na tych terenach na przełomie XIX i XX w.⁹ To, co zwróciło moją uwagę, to opinia autora dotycząca stanu rozwoju świadomości narodowej Mazurów, dokładniej zaś jego zgoda na diagnozę postawioną przez polityków polskich po zakończeniu I wojny światowej, mówiącą o stopniu wyrobienia poczucia narodowego i podziale pod tym kątem ludności mazurskiej na cztery grupy¹⁰. Mogą nasuwać się w tym miejscu pytania o trafność podziału społeczności mazurskiej według zaawansowania świadomości narodowej, rozumianej tutaj jako posiadanie świadomości polskiej, na wspomniane cztery grupy, jak również o celowość i zasadność przywiązywania przez Grygiera wagi do tzw. trzeciej części, tzn. głównego trzonu Mazurów posiadających tylko świadomość swej odrębności językowej w stosunku do niemieckich mieszkańców Prus Wschodnich¹¹. A to dlatego, gdyż brak, jak wydaje się, po zakończeniu II wojny światowej przesłanek, które wskazywałyby na zmianę postawy Mazurów ze swoistego indyferentyzmu narodowego na korzyść strony polskiej¹².

5 Ibidem.

6 J. Giertych, *Oblicze religijno-narodowe Warmii i Mazur, ziem etnicznie polskich na podłożu pruskim*, Rzym 1957.

7 Ibidem.

8 G. Jasiński, *Mazury w XIX wieku*, s. 67; tenże, *Mazurzy w drugiej połowie XIX wieku*, Olsztyn 1994, ss. 7—8.

9 T. Grygier, *Świadomość narodowa Mazur i Warmii w polskich rachubach politycznych w latach 1879—1920*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 1962, nr 1, ss. 49—93.

10 Ibidem, s. 93.

11 Ibidem.

12 Związki panujące na Mazurach przez wiele dziesiątków lat w pewnym stopniu mogły przypominać sytuację mającą miejsce na Śląsku, opisaną przez S. Ossowskiego, który pisał o występującym tam nominalizmie w kwestiach narodowych, co prowadziło, jego zdaniem, do sytuacji, w której realną więzią dla takich nominalistów

Rok 1962 zapisał się w historiografii Mazur, a szczególnie w badaniu ich świadomości narodowej, dużą liczbą publikacji. Począwszy od prac Emilii Sukertowej-Biedrawiny¹³ i Wojciecha Wrzesińskiego¹⁴, a skończywszy na artykule Janusza Jasińskiego¹⁵. Chciałbym skupić się na tezach przedstawionych w artykule W. Wrzesińskiego, ponieważ pozostałe dwie prace doczekały się w ostatnich latach krótkiego omówienia¹⁶, a po drugie, treści zawarte w przy-czynku Wrzesińskiego stanowią w dalszym ciągu ważne punkty odniesienia dla rozważań nad świadomością Mazurów w okresie międzywojennym. Na marginesie warto przytoczyć opinię Grzegorza Jasińskiego o badaniach nad świadomością Mazurów, które według niego są obciążone wysuwaniem na plan pierwszy wspólnego dla Polaków i Mazurów pochodzenia etnicznego oraz nadmiernego podkreślania przywiązania ludności mazurskiej do języka ojczystego (polskiego), co może przy nieumiejętnym operowaniu faktografią prowadzić do obniżenia wartości i rzetelności tych rozważań, posądzenia ich o nadmierną optykę polonocentryczną, nie zawsze służącą obiektywności oceny¹⁷.

Wracając do rozważań W. Wrzesińskiego dotyczących zmian świadomości narodowej tak Polaków mających wyrobione poczucie przynależności narodowej, jak i tych, którzy go wówczas jeszcze nie posiadali, chciałbym zaznaczyć, że kontrowersje może wzbudzać opinia mocno akcentująca walkę dużej części społeczeństwa wiejskiego, jak i jego żywiłowy i zorganizowany opór przeciw całemu systemowi dążącemu do wprowadzenia społeczności polskiej w żywy organizm narodu niemieckiego¹⁸. Jedną z myśli przewodnich jest podkreślanie roli procesów związanych z przenikaniem niemieckim, które to oddziaływały w sposób naturalny, zakładający procesy asymilacji, ale następowały przy użyciu różnych środków administracyjnych i ekonomicznych, spychając tym samym na plan dalszy naturalne zjawiska asymilacji występujące w społeczności pogranicza, jaką byli Mazurzy¹⁹.

Ciekawą refleksją jest również ocena stanu zaawansowania świadomości narodowej Mazurów u progu trzeciego dziesięciolecia XX w., jaką przedstawił

jest więź łącząca swojaków, to zaś, do jakiej się ich zalicza narodowości, zależy od sił politycznych, które ścierają się gdzieś nad ich głowami, na które oni wpływu nie mają. W przypadku Mazur mogło wyglądać to nieco inaczej, a to z przyczyn natury religijnej (Polak-katolik), a także już wtedy silnych związków z państwem pruskim (niemieckim), głównie przez osobę króla (cesarza). Zob. S. Ossowski, *Zagadnienia więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim*, w tegoż: *Dziela*, t. 3, Warszawa 1967, ss. 274–275; A. Sakson, *Mazurzy — społeczność pogranicza*, Poznań 1990, ss. 47–49, W. Wrzesiński, *Związek Polaków w Niemczech wobec problemów świadomości narodowej (1922–1939)*, *Kwartalnik Historyczny*, 1968, z. 3, s. 597. Autor podkreśla rolę w kształtowaniu świadomości Mazurów pojęć związanych z kategorią „swojak” i „tutejszy”, spychając tym samym na margines zagadnienie opowiadania się za konkretną przynależnością narodową.

13 E. Sukertowa-Biedrawina, *Świadomość narodowa na Mazurach i Warmii w pieśni ludowej*, KMW, 1963, nr 1, ss. 11–47.

14 W. Wrzesiński, *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1920–1939*, KMW, 1962, nr 1, ss. 94–142.

15 J. Jasiński, *Zagadnienia narodowe „Przyjaciela Ludu Łeckiego” i jego współpracowników*, KMW, 1962, nr 3, ss. 581–596.

16 Zob.: G. Jasiński, *Mazury w XIX wieku*, s. 35.

17 Ibidem, s. 68.

18 W. Wrzesiński, *Problemy świadomości narodowej*, s. 94.

19 Ibidem, s. 97; Por. J. Chlebowczyk, *Procesy narodowościowe we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu*, Warszawa 1975, s. 24; Z. Staszczak, *Pogranicze polsko-niemieckie jako pogranicze etnograficzne*, Poznań 1978, s. 31; W. Wrzesiński, *Kresy czy pogranicze? Problem Ziemi Zachodnich i Północnych w polskiej myśli politycznej XIX i XX w.*, w: *Między Polską etniczną a historyczną*, red. W. Wrzesiński, Wrocław 1988, ss. 119–124.

W. Wrzeński, pisząc: „Ludność polska w przeważającym stopniu nie posiadała wykształconego poczucia przynależności narodowej. Cechowała ją świadomość więzi lokalnej, wspólnoty językowej i religijnej oraz poczucie odrębności tak od Polaków, jak i od Niemców”²⁰. Powyższa opinia sugeruje brak wyraźnego związku ludności mazurskiej z konkretną opcją narodową, przy jednoczesnym związku z tzw. małymi ojczyznami (prywatnymi), co stanowi interesujące spostrzeżenie i zarazem przyczynek do porównania jej z ocenami zawartymi w rozważaniach innych historyków²¹.

Krytyczne opinie, z perspektywy dzisiejszego stanu badań, wzbudza eksponowanie germanizacji jako zjawiska zdecydowanie naganne²². W omawianym artykule autor, oprócz przypisywania klasycznych cech germanizacji, dodatkowo obciąża ją winą za osłabianie moralności Mazurów, co wydawać się może kwestią problematyczną, nadal wymagającą wyjaśnienia²³.

W latach dwudziestych, zdaniem Wrzeńskiego, następowała polaryzacja postaw narodowościowych, zacieranie dawnych więzi lokalnych, wiążące się z koniecznością unarodowienia lub wynarodowienia²⁴. Kontrowersje wzbudzać może opinia zakładająca unarodowienie lub wynarodowienie Mazurów. Według niej zdobycie niemieckiej świadomości narodowej wiąże się z wynarodowieniem, co nasuwać może pytania: jakie Mazurzy posiadali składniki zaliczające ich do narodu polskiego i czy na ich podstawie można mówić o Mazurach jako ludności polskiej?

Czwarte dziesięciolecie XX w. to okres dużych zmian w postawach świadomościowych i politycznych Mazurów. Wrzeński szybki rozwój partii hitlerowskiej na Mazurach widzi m.in. w sprawnej akcji agitacyjnej tej partii, jak i w rodzaju głoszonych haseł, które mówią o zlikwidowaniu dyskryminacji społeczności mazurskiej i zespoleniu ich z „narodem panów”, co po 1933 r. zostaje faktycznie pogłębione mającą miejsce na Mazurach poprawą poziomu życia codziennego²⁵. W wyniku tych, jak również innych działań, stwierdza autor, w drugiej połowie lat trzydziestych na Mazurach można zauważyć istnienie trzech grup ludności, których wyróżnikiem była przynależność pokoleniowa i tym samym różny stosunek do poszczególnych przejawów polskości: pierwsza skupiała osoby w wieku powyżej pięćdziesięciu lat, charakteryzujące się jeszcze stosunkowo dużym przywiązaniem do języka polskiego i wszystkiego, co

20 Ibidem, s. 96.

21 Roman Wapiński, oceniając charakter związków łączących Mazurów na początku XX w. akcentuje, iż społeczność polskojęzyczną Mazur, przynajmniej w skali powszechnej, łączy więź lokalna, a nie regionalna, a wskazuje na odgrywanie pierwszoplanowej roli związków opartych na łączności z „małymi ojczyznami”, współtworzącymi raczej świadomość na poziomie etnicznym, a co najwyżej państwowym, niż narodowym — R. Wapiński, *Polska i male ojczyzny Polaków*, Wrocław 1994, ss. 128—129. Por. A. Sakson, op. cit., ss. 26—27.

22 Zob.: *Warmia i Mazury. W poszukiwaniu tożsamości*, ss. 10—11. Według G. Jasińskiego pojęciu „germanizacja”, a raczej znaczeniu, jakie mu się nadaje, towarzyszy wiele nieprawidłowości, a tymczasem pojęcie to ma znaczenie o wiele szersze. Oprócz kojarzenia go z czymś wybitnie negatywnym, należy łączyć germanizację występującą na Mazurach z procesami zachodzącymi naturalnie i samoistnie, zwłaszcza na terenach pogranicza, gdzie mniejszości w sposób naturalny przejmują cechy dominującej (Niemców). Tak więc traktowanie germanizacji w sposób wybiórczy, szczególnie w porównaniu z „polonizacją” (procesy asymilacji eksponowane) jest jego zdaniem nadużyciem.

23 W. Wrzeński, *Problemy świadomości*, s. 110.

24 Ibidem, ss. 113—114.

25 Ibidem, ss. 128—129; Por. *Warmia i Mazury. W poszukiwaniu tożsamości...*, s. 6—7.

polskie; druga to, osoby od trzydziestego do pięćdziesiątego roku życia, mające obojętny stosunek do różnych przejawów polskości, w tym języka; trzecia skupiała osoby poniżej trzydziestego roku życia, wrogo odnoszące się do wszystkiego, co polskie²⁶. Przyjęcie dla określenia stanu i rodzaju zaawansowania świadomości narodowej Mazurów przypisania do jednej z wyżej utworzonych grup może przybliżyć obraz ówczesnie zachodzących zmian w świadomości Mazurów, ukazać ich stosunek do różnorodnych przejawów polskości. Tych kilka spostrzeżeń o powyższym artykule nie wyczerpuje rozważań w nim zawartych.

W 1963 r. ukazała się następna publikacja W. Wrzezińskiego, tym razem książka o *Ruchu polskim na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1922—1939*²⁷. Rozważania nad tożsamością Mazurów przedstawiane są tam przez pryzmat akcji polskiej.

Edward Martuszewski dziesięć lat później opublikował pracę mówiącą o Mazurach, ich mentalności i obyczajowości²⁸. I choć nie ma ona aparatu naukowego, zawiera interesujące przemyślenia na temat świadomości, głównie XIX-wiecznych Mazurów; szczególnie warta podkreślenia jest próba opisanego przez autora cech „mazurskiej polskości”, co ówczesnie należało do wyjątków²⁹.

Odrębną grupę stanowią prace poświęcone badaniom świadomości Mazurów poprzez pryzmat najbardziej aktywnych, znanych ogółowi postaci z życia społeczno-kulturalnego regionu mazurskiego. Znaleźć tutaj można opracowania mówiące o Krzysztofie Celestynie Mrongowiuszu³⁰, Gustawie Gizewiuszu³¹, Wojciechu Kętrzyńskim³², Michale Kajce³³, Marcinie Giersie³⁴. Może nasunąć się tu tylko pytanie: czy rzeczywiście perspektywa mająca miejsce w ostatnich kilkudziesięciu latach, a zakładająca ogląd stanu świadomości Mazurów przez te swoiste wzorce osobowe, często związane z ruchem polskim, albo też przedstawiane w świetle cech łączących je z polskością prowadziła i w dalszym ciągu prowadzić może do wypaczenia rzeczywistej roli i wpływu tych ludzi na postawy ogółu Mazurów oraz ich faktycznych związków z narodem polskim?

W roku 1985 na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” ukazał się artykuł J. Jasińskiego prezentujący zmiany świadomości ludności mazurskiej

26 Ibidem, s. 137.

27 W. Wrzeziński, *Ruch polski na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1920—1939*, Olsztyn 1963 (wyd. II uzupełnione, zmienione, Olsztyn 1973). Ze względu na ograniczoną objętość, a także liczne jej recenzje i w sposób pośredni poruszaną w niej problematykę świadomości narodowej Mazurów, pracę tę pozostawiam bez głębszej analizy, zob. rec.: T. Cieślak, KMW, 1963, nr 3, ss. 464—465; T. Swat, KMW, 1974, nr 2, ss. 223—226.

28 E. Martuszewski, *Polscy i niepolscy Prusacy. Szkice z historii Mazur*, Olsztyn 1974.

29 Por. G. Jasiński, *Mazurzy w drugiej połowie XIX w.*, s. 8.

30 W. Bieńkowski, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz. W służbie umiłowanego języka*, Olsztyn 1964, wyd. II rozszerzone i poprawione, Olsztyn 1983; rec.: G. Jasiński, 1987, nr 3—4, ss. 538—540.

31 E. Sukertowa-Biedrawina, *Przyczynki do ostatnich lat życia Gustawa Gizewiusza*, KMW, 1965, nr 4, ss. 555—567; też: *Tradycje polskie Gustawa Gizewiusza (W 150-tą rocznicę urodzin)*, 1960, nr 1, ss. 46—64; też: *Rodowód i życie Tymoteusza Gizewiusza*, KMW, 1966, nr 2, ss. 210—237.

32 J. Jasiński, *Przeobrażenia w świadomości narodowej Wojciecha Kętrzyńskiego*, Rocznik Olsztyński, 1970, t. 10, ss. 9—25; W. Wrzeziński, *Poglądy polityczne Wojciecha Kętrzyńskiego*, KMW, 1991, nr 1—2, ss. 3—14.

33 J. Jasiński, *Rozwój świadomości narodowej Michała Kajki*, KMW, 1958, nr 3, ss. 197—210; M. Kajka *Zebrałem snop plonu... Opracowali i wstępem poprzedzili J. Jasiński i T. Oracki*, Warszawa 1958; tenże, *Z mej niwy... Wiersze zebrali i opracowali J. Jasiński i T. Oracki*, Olsztyn 1982.

34 J. Patla, *Kształtowanie się świadomości narodowej Marcina Giersy*, Życie i Myśl, 1963, nr 7/8, ss. 161—167.

w XIX w.³⁵ Autor zanalizował procesy zachodzące na Mazurach w powiązaniu z występującym tam poczuciem regalistycznym, wyznaniowym i językowo-etnicznym. Zdaniem Jasińskiego druga połowa XIX w. charakteryzuje się wzrastającą świadomością państwową Mazurów, ich przywiązaniem do króla (cesarza) i całego państwa prusko-brandenburskiego, przy jednoczesnym spadku roli wspólnoty językowo-etnicznej, będącej, jak sędzę, jednym z głównych składników związków z „małymi” ojczyznami³⁶.

Przełom polityczny końca lat osiemdziesiątych przyniósł kilka interesujących publikacji. Począwszy od rozważań socjologa Andrzeja Saksona³⁷, poprzez prace Grzegorza Jasińskiego³⁸, a skończywszy na publikacjach Bożeny Doma-gały³⁹ i Bohdana Koziełło-Poklewskiego⁴⁰.

Ciekawe przemyślenia ukazały się również na łamach nowego miesięcznika olsztyńskiego „Borussia”, wydawanego od początku lat dziewięćdziesiątych.

Książka, która zawiera rozważania nad charakterem związków łączących różne społeczności w tzw. wielkie i małe ojczyzny, m.in. na Mazurach, jest praca Romana Wapińskiego⁴¹. Autor oprócz analizy głównego tematu badawczego, jakim jest świadomość zbiorowa Polaków, a dokładnie — badanie ich świadomości narodowej na przestrzeni XIX i w pierwszej połowie XX w., umieszcza we wstępie kilka uwag natury ogólniejszej, mówiących o specyfice i niebezpieczeństwach, na jakie może zostać narażony badacz szeroko pojętej świadomości społeczeństw, a szczególnie świadomości narodowej⁴².

Swoisty początek szerszemu widzeniu (niż to miało miejsce do końca lat osiemdziesiątych) problematyki związanej z tożsamością Mazurów, ich charakteru pogranicza, dała książka A. Saksona⁴³. I choć zasadniczo jest ona

35 J. Jasiński, *Poczucie regalistyczne, wyznaniowe i językowo-etniczne Mazurów w XIX wieku (do 1870 roku)*, KMW, 1985, nr 3—4, ss. 257—284.

36 Ibidem, ss. 282—283. Wynikać z tego może, iż autor zakłada dość szybką ewolucję postaw Mazurów z końcem XIX w. w kierunku budowy świadomości już nie tylko państwowej, ale narodowej (łączącej się z ojczyzną ideologiczną „wielką”), co wydaje się opinią, szczególnie w porównaniu z refleksjami R. Wapińskiego i W. Wrzesińskiego, zbyt daleko idącą (R. Wapiński i W. Wrzesiński dostrzegają przesłanki, które pozwalają przypisać ludności mazurskiej świadomość narodową prusko-niemiecką dopiero w okresie międzywojennym).

37 A. Sakson, op. cit.

38 G. Jasiński, *Mazurzy w XIX wieku*; tenże, *Mazurzy w drugiej połowie XIX w.*; tenże, Wstęp do pracy Maxa Toeppena; *Warmia i Mazury. W poszukiwaniu tożsamości*.

39 B. Doma-gała, *Kształtowanie się tożsamości narodowej młodego pokolenia Mazurów w życiorysach wychowanków Mazurskiego Uniwersytetu Ludowego*, KMW, 1991, nr 3, ss. 131—175.

40 B. Koziełło-Poklewski, *Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotnicza w Prusach Wschodnich 1921—1933*, Olsztyn 1995.

41 R. Wapiński, op. cit.

42 Warte wypuklenia, szczególnie z perspektywy poszukiwań świadomości Mazurów jest, przytoczenie fragmentu wypowiedzi Gerharda Kloski, zamieszczonej w publikacji R. Wapińskiego wraz z jego komentarzem. Cyt. za: R. Wapiński, op. cit., s. 6: „Wbrew sugestiom zawartym w pewnych powszechnie używanych wyrażeniach, takich jak: świadomość grupy, klasy czy narodu — świadomość jest zawsze świadomością konkretnej jednostki”, co powoduje, zdaniem R. Wapińskiego, że: „O świadomości grupy można mówić tylko w tym znaczeniu, że poszczególne jej członkowie mają określoną świadomość, która charakteryzuje się pewnymi wspólnymi cechami, odróżniającymi ich od członków innej grupy. Każda więc próba ogólnej oceny stanu świadomości danej grupy obarczona jest błędem identycznym do tego, jaki popełnia się posługując się przeciętną statystyczną. A czasami może być to błąd znacznie większy, zwłaszcza wówczas, gdy dysponujemy jedynie informacjami o stanie świadomości najbardziej aktywnych uczestników danej grupy”. (Podobnie jest, jak sędzę, również w wypadku Mazurów i oceny ich stanu świadomości, który badając często trzeba było korzystać z informacji o pojedynczych, najbardziej czynnych jednostkach, tym samym ryzykując błędy w ocenie rozpatrywanej tematyki).

43 A. Sakson, op. cit.

poświęcona losom Mazurów po 1945 r., w swej wstępnej fazie zawiera treści dotyczące historii Mazur, do II wojny światowej. Po raz pierwszy w powojennej historiografii polskiej tak wyraźnie zostały wyartykułowane pewne wartości i zjawiska występujące na Mazurach. Autor akcentował ich niejednorodność, przypisał Mazurów do pogranicza społecznego, określił rodzaje tego pogranicza i jego cechy. Wskazał na rolę specyficznych form świadomości i poczucia kulturowego grup niejednorodnych⁴⁴. Wydaje się, iż szczególnie ważne było zaakcentowanie roli tradycyjnej społeczności wiejskiej na Mazurach, która, zdaniem Saksona, była oparta na jedności stanu społecznego rodzin ją tworzących, na poczuciu silnej odrębności „swoich” od „obcych”, na lokalnych autorytetach, zwartym kręgu kontaktów osobistych oraz systemie wierzeń lokalnych, norm i obyczajów⁴⁵. Sądzę, że pomimo pewnych uwag, które znalazły swe odbicie w dyskusji redakcyjnej w czasopiśmie „Borussia”⁴⁶, głównie dotyczących przyjętej przez Saksona definicji Mazurów⁴⁷, praca ta zasługuje na uwagę, może również ze względu na ogląd z nieco innej strony, przez pryzmat socjologa, który posłużył się w większym stopniu, niż to zazwyczaj miało miejsce, metodologią oraz aparatem badawczym stosowanym przez socjologię.

Oddzielną grupę w rozważaniach nad tożsamością Mazurów stanowią materiały zamieszczane w miesięczniku „Borussia”. Część z nich pisana jest przez autorów niemieckich, często pochodzeniem związanych z dawnymi Prusami Wschodnimi, w tym z Mazurami. Prace Hartmuta Boockmanna⁴⁸, Joachima Rogalli⁴⁹ czy Karla-Heinza Ruffmanna⁵⁰, mimo braku aparatu naukowego w ścisłym tego słowa znaczeniu, zawierają spostrzeżenia, będące odbiciem poglądów badaczy niemieckich na złożoną historię Mazur. Ich uwagi dotyczą wielokulturowości i niejednorodności społeczeństwa mazurskiego, osadzenia ich w dziejach całych Niemiec i Prus Wschodnich. Akcentują związki historyczno-polityczne, terytorialne, gospodarczo-społeczne i kulturalne Mazur z państwem pruskim, a później niemieckim, nie zapominając przy tym o silnych związkach ludności mazurskiej w sferze etniczno-językowej i kulturowej z narodem polskim.

44 Ibidem, ss. 21–46.

45 Ibidem, s. 29.

46 Zob.: *Warmia i Mazury. W poszukiwaniu tożsamości*, ss. 7–15; Por. A. Sakson, *Postscriptum do dyskusji*, *Borussia*, 1992, nr 1, ss. 15–18. A. Sakson polemizuje w wypowiedzi tej z postawionymi zarzutami, wyjaśniając, iż jego głównym celem nie było napisanie dziejów „kilku powiatów i całej zamieszkującej je ludności”, jak również tłumaczy zastosowanie takiej definicji Mazurów (grupa ludności, której przodkowie w wyniku kolejnych fal osadnictwa polskiego napłynęła na tereny obecnych Mazur, posługuje się językiem polskim, jest w zasadniczej swej masie wyznania ewangelickiego), nie roszcując sobie pretensji do zobiektywizowanych uogólnień.

47 Zarzuca się definicji zastosowanej przez A. Saksona, iż Mazurów charakteryzuje z nadmiernie polonocentrycznego punktu widzenia.

48 H. Boockmann, prof. historii średniowiecznej i nowożytnej w Kilonii, Getyndze i Berlinie, autor m. in. *Ostpreussen und Westpreussen*, seria: *Deutsche Geschichte im Osten Europas*, Berlin 1992, ss. 480; autor dwóch artykułów w „Borussi”: *Historia z odrobiną melancholii. Z prof. Hartmutem Boockmannem rozmawiają Robert Traba oraz Jorg Hackmann i Grzegorz Supady*, *Borussia*, 1993, nr 7, ss. 3–10; tenże: *Gdzie leżą wschodnie Niemcy? Niemcy i ich historia we wschodniej i środkowej Europie*, ibidem, ss. 10–19.

49 J. Rogall, historyk i socjolog na uniwersytecie w Moguncji; J. Rogall, *Historia regionalna czy narodowa?*, *Borussia*, 1994, nr 8, ss. 38–40.

50 K.H. Ruffmann, prof. historii uniwersytetu w Kolonii; K.H. Ruffmann, *Kraj rodzinny — naród — ojczyzna. Między uczuciem a rozumem*, *Borussia*, 1994, nr 8, ss. 22–30.

51 J. Chłosta, *Ziemia urodzenia jako motyw literacki w twórczości współczesnych pisarzy niemieckich pochodzących z Prus Wschodnich*, *Borussia*, 1994, nr 8, ss. 83–92.

Są tam również publikacje autorów polskich — Jana Chłosty⁵¹, Zbigniewa Chojnowskiego⁵², Ewy Kanończuk⁵³, w których analizuje się twórczość literatów piszących o Mazurach i z nimi przez pochodzenie lub też zamieszkanie związanymi. Wydawać się może, iż wykorzystanie w większym stopniu, niż to dotychczas miało miejsce, informacji zawartych w literaturze pięknej, może przyczynić się do lepszego zrozumienia mentalności, klimatu Mazur i ich mieszkańców.

Interesującą propozycją dotyczącą zagadnień narodowościowych w Prusach Wschodnich w XIX i XX w. jest praca zbiorowa pod redakcją Janusza Jasińskiego⁵⁴. Z punktu widzenia niniejszego artykułu na największą uwagę zasługują przyczynki Grzegorza Jasińskiego o duchowieństwie mazurskim w drugiej połowie XIX w.⁵⁵ oraz Bohdana Koziello-Poklewskiego o kształtowaniu się postaw politycznych ludności Mazur w okresie międzywojennym⁵⁶. Artykuł Koziello-Poklewskiego, właśnie przez wzięcie pod namysł zagadnień ściśle związanych z kwestiami polityczno-narodowościowymi, stanowi jeden z nielicznych śladów zainteresowania tą tematyką dla okresu międzywojennego. Warto podkreślić jest zarysowanie pewnych zagadnień badawczych w odniesieniu do szeroko pojętych poszukiwań w sferze świadomości społecznej tamtych lat, które poczynił autor.

Próba przedstawienia powodów, dla których ludność mazurska popierała partię konserwatywną na przełomie XIX i XX w. (do 1914 r.), SPD bezpośrednio po zakończeniu I wojny światowej, ugrupowania nacjonalistyczne, antysemickie i antyrepublikańskie w latach dwudziestych, a w końcu narodowych socjalistów z Hitlerem na czele, stanowi o wartości tych rozważań. Wydawać się może, iż unikanie przez badaczy polskich przez blisko pięćdziesiąt ostatnich lat problematyki dotyczącej zjawisk społeczno-politycznych i świadomościowych na Mazurach lat dwudziestych, a szczególnie trzydziestych XX w., mogło być powodowane m.in. obawą przed dojściem do niezręcznej, a może i niewygodnej dla władz konkluzji (głównie okres do 1989 r.), a w pewnym stopniu i dla społeczeństwa polskiego, która przytoczona za Koziello-Poklewskim, mogłaby brzmieć, iż: „A. Hitler robił wszystko bardzo dobrze (dla Mazurów), tylko popełnił błąd, przegrał wywołaną przez siebie wojnę”⁵⁷, a co jednoznacznie wskazywałoby, iż życie na Mazurach lat trzydziestych, aż po rok 1945, stanowiło najlepszy okres w dotychczasowym życiu Mazurów na różnych jego płaszczyznach⁵⁸.

Osobny wkład w rozwój badań nad tożsamością Mazurów wnoszą prace Wojciecha Wrzesińskiego⁵⁹. Główny nurt badań tego wielce zasłużonego

52 Z. Chojnowski, *Między modlitwą i kroniką. Polskojęzyczna twórczość Prus Wschodnich XIX i XX wieku*, Borussia, 1994, nr 8, ss. 48—60; tenże, *Polskie czytanie Ernsta Wiecherta*, Borussia, 1994, nr 9, ss. 35—43.

53 E. Kanończuk, *Topos mazurski w twórczości Ernsta Wiecherta*, Borussia, 1994, nr 9, ss. 28—34.

54 *Zagadnienia narodowościowe w Prusach Wschodnich w XIX i XX wieku*, pod red. J. Jasińskiego, Olsztyn 1993.

55 G. Jasiński, *Duchowieństwo mazurskie w II połowie XIX wieku*, w: *Zagadnienia narodowościowe*, ss. 61—86.

56 B. Koziello-Poklewski, *Kształtowanie się postaw politycznych ludności Mazur w okresie międzywojennym*, w: *Zagadnienia narodowościowe*, ss. 121—131.

57 Ibidem, s. 128.

58 Por. *Warmia i Mazury. W poszukiwaniu tożsamości*, ss. 6—7.

59 Zestawienie tych publikacji można odnaleźć w bibliografii prac W. Wrzesińskiego, KMW, 1994, nr 4.

naukowca dotyczy zagadnień niemcoznawczych, w tym problemów związanych z rozwojem ruchu polskiego na Mazurach, oraz polskiej myśli politycznej dotyczącej Prus Wschodnich w XIX i XX w. Lata dziewięćdziesiąte przynoszą wznowione, w części rozszerzone i poprawione publikacje tegoż autora. Oprócz przemysłów dotyczących głównego tematu rozważań (polskiego ruchu narodowego w Niemczech w latach 1922—1939 i polskiej myśli politycznej związanej z Warmią i Mazurami w latach 1864—1945) Wrześniński snuje również refleksje nad świadomością Mazurów i jej zmianami⁶⁰.

W książce *Polski ruch narodowy w Niemczech w latach 1922—1939* Wrześniński dzieli się we wstępie refleksjami mówiącymi o prawidłowościach zachodzących w sferze świadomości narodowej ludności polskiej (w tym Mazurów) zamieszkującej obszar państwa niemieckiego. Jego zdaniem, procesy narastania świadomości narodowej zostały zwichnięte przez politykę germanizacyjną, by w końcu ulec zahamowaniu, a nawet zanikowi, zarówno na pograniczu polsko-niemieckim (np. Mazurzy), jak i na obszarach wychodźczych Niemiec środkowych i zachodnich. Jak pisze Wrześniński: „Historia ludności polskiej żyjącej pod panowaniem niemieckim w XIX i pierwszym czterdziestoleciu XX wieku to przede wszystkim zderzenie dwu rozległych i złożonych procesów: narastania świadomości narodowej z asymilacją i polityką wynaradawiania; polityką uprawianą przez władze państwowe i różnorodne grupy społeczeństwa niemieckiego, zrodzoną i prowadzoną w warunkach realizowania ekspansywnej polityki królestwa, niemieckiego cesarstwa, republiki weimarskiej, a w końcu III Rzeszy”⁶¹. To, co wydaje mi się ważne w powyższych wypowiedziach, to wyraźne podkreślenie dwóch rozległych i złożonych procesów: narastania świadomości narodowej z asymilacją oraz polityką wynaradawiania. W wypadku społeczności pogranicza, jaką byli Mazurzy, wydawać się może, iż w kształtowaniu ich tożsamości i świadomości narodowej główną rolę mogły odgrywać czynniki związane z asymilacją, a w dużo mniejszym stopniu z wynaradowieniem i zazwyczaj zdecydowanie pejoratywnie rozumianą germanizacją. Dlatego też, jak sądzę, mówienie w wypadku Mazurów, iż polityka germanizacyjna uniemożliwiła rozwinięcie się wśród społeczności mazurskiej właściwej świadomości narodowej, może wydawać się tezą nieco niebezpieczną. Bo przecież, nawet gdyby działalność germanizacyjna prowadzona głównie przez instytucje państwa niemieckiego (szkołę, kościół, urzędy itd.) była znacznie mniejsza, to i tak można przypuszczać, iż asymilacja ta postępowałaby dalej wskutek oddziaływania innych czynników związanych z postępującymi, szczególnie od drugiej połowy XIX w., procesami w sferze gospodarczo-społecznej, kulturalnej oraz obyczajowej⁶².

Zjawiskiem sprzyjającym asymilacji Mazurów do szeroko pojętej kultury i cywilizacji niemieckiej, było przyjmowanie przez ludność mazurską, w coraz

60 W. Wrześniński, *Polski ruch narodowy w Niemczech 1922—1939*, Poznań 1970; wyd. II, rozszerzone i poprawione, Wrocław 1993; tenże, *Warmia i Mazury w polskiej myśli politycznej 1864—1945*, Warszawa 1984; wyd. II, rozszerzone, poprawione; tenże, *Prusy Wschodnie w polskiej myśli politycznej 1864—1945*, Olsztyn 1994. Dalej będę korzystał z drugich wydań tych książek (1993, 1994).

61 W. Wrześniński, *Polski ruch narodowy*, s. 5.

62 Zob. J. Jasiński, *Przeobrażenia społeczności mazurskiej w latach 1870—1914*, Borussia, 1994, nr 9, ss. 56—57; zob.: A. Sakson, *Mazurzy*, ss. 43—48; W. Wrześniński, *Tradycje polskości na Warmii i Mazurach*, KMW, 1985, nr 3—4, s. 251.

większym stopniu, szczególnie od końca XIX w., elementów po niemiecku zorganizowanego życia codziennego z językiem na czele. Wiązać to się mogło, w mniemaniu Mazurów, w każdym razie pewnej ich części, z awansem społecznym i poprawą poziomu ich życia. Dodatkowo wielowiekowa przynależność do państwa pruskiego, przywiązanie do króla (cesarza) stojącego na czele Kościoła protestanckiego przy jednoczesnym kojarzeniu Polaków, a później Polski, z katolicyzmem i „bosymi Antkami”, nie wydaje się, by prowadzić mogły do powstania alternatywy wyboru przynależności narodowej dla większości Mazurów, co naturalnie nie musi oznaczać zerwania związków z różnymi przejawami polskości (językiem, obyczajami, kulturą).

Wrzesiński pisze o przemianach zachodzących w kształtowaniu świadomości ludności etnicznie polskiej w okresie międzywojennym, dostrzega szereg uwarunkowań temu towarzyszących. Zalicza do nich m.in., procesy polityczne zachodzące po I wojnie światowej, które służyły, jak pisze, likwidacji grup etniczno-językowych i indyferentnych narodowo na rzecz coraz częściej występujących aktywnych postaw społecznych i politycznych służących określeniu świadomości i więzi narodowych. Lata dwudzieste i trzydzieste, zdaniem Wrzesińskiego, przede wszystkim na Mazurach i na Śląsku, są okresem występowania silnego poczucia więzi regionalnej, okresem, w którym odnotowywano dużą labilność postaw narodowych, zmieniających się w zależności od rozwoju wydarzeń politycznych, sytuacji ekonomicznej, a przede wszystkim stosunków pracy⁶³. Nasuwają się w tym miejscu pytania: czy rzeczywiście taka labilność postaw narodowych miała miejsce na Mazurach lat dwudziestych, a szczególnie trzydziestych, a jeżeli jakieś zmiany występowały, to czy nie dotyczyły one raczej charakteru związków łączących Mazurów z tzw. małymi i wielkimi ojczyznami? W pewnym sensie odpowiedzią na te pytania jest opinia autora mówiąca, iż w latach międzywojennych asymilacja językowa, pogłębiona dzięki umasowieniu szkolnictwa niemieckiego, była jednoczesna z asymilacją kulturową i cywilizacyjną, prowadzącą wprost do asymilacji państwowej i narodowej⁶⁴, a co oznaczać mogło również zmiany w charakterze świadomości i związków łączących Mazurów z „małymi” czy też „wielkimi” ojczyznami.

W roku 1994 ukazało się drugie, znacznie zmienione i rozszerzone wydanie książki *Warmia, Mazury w polskiej myśli politycznej 1864—1945* pod zmienionym tytułem⁶⁵. Podobnie jak w wypadku poprzedniej, omawianej wyżej publikacji, także ta zawiera, mimo analizy głównego problemu, refleksje autora na temat stanu i rozwoju świadomości Mazurów. Zwrócę uwagę tylko na kilka poruszanych przez Wrzesińskiego kwestii. Pierwszą z nich jest przedstawiona próba oceny zachodzących w drugiej połowie XIX w. na terenach Warmii i Mazur procesów narodowościowych, których efektem było przyśpieszenie asymilacji, oznaczającej germanizację i w konsekwencji, jak pisze autor, wynarodowienie. Proces ten, zdaniem Wrzesińskiego, nie napotykał, w każdym razie nie wśród Mazurów, na jakiś aktywniejszy sprzeciw, tym samym prowa-

63 W. Wrzesiński, *Polski ruch narodowy*, ss. 29—30; zob. A. Sakson, *Mazurzy*, ss. 24—25.

64 W. Wrzesiński, *Polski ruch narodowy*, s. 31; por. tenże, *Warmia i Mazury pod rządami hitlerowskimi*, w: *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*, Warszawa 1983, ss. 168—175.

65 W. Wrzesiński, *Prusy Wschodnie*.

dząc do stopniowej utraty przez nich języka, wyznania i obyczajów⁶⁶. Następnie Wrzesiński, pisząc o sytuacji narodowościowej w okresie I wojny światowej, akcentuje ważne przeobrażenia zachodzące w świadomości narodowej Mazurów, ujawniające się, m.in. w budowie i utrwalaniu więzi z państwem zamieszkania, więzi bardziej identyfikującej się z państwowością i tradycją, bardziej pruską niż niemiecką, przy czym podkreśla również wzrastanie poczucia jedności z całym narodem polskim. Wydarzenia I wojny światowej, udział wielu Mazurów w walce i cierpieniach razem z całym narodem niemieckim, podobnie jak w przypadku XIX-wiecznych wojen, powoduje wzmocnienie postaw patriotyzmu i związków z państwem i narodem niemieckim. Oceniając postawy Mazurów, autor podkreśla ich bardzo małą aktywność na płaszczyźnie polskich działań narodowych⁶⁷. Ostatnią kwestią, na którą chciałbym zwrócić uwagę, jest zagadnienie charakteru związków łączących Mazurów, które, według Wrzesińskiego, u progu lat dwudziestych wiązały się z tzw. bliższą ojczyzną, której granice zamykały najczęściej granice parafii i jednego czy kilku powiatów, rzadko przekraczały granice regionu historyczno-geograficznego⁶⁸. Jak dalej pisze autor: „Prawo do samookreślenia przynależności narodowej, mające być podstawą do zadeklarowania przynależności państwowej, opierało się na świadomości ojczyzny ogólnonarodowej, którą to świadomość Mazurzy odczuwali tylko w pewnej części, ale, pomimo tego, w wyniku tradycji związków z państwowością pruską, związków gospodarczych, kulturowych oraz celowej, świadomej polityki władz niemieckich, możliwość wyboru opcji narodowej i przynależności do państwa polskiego była prawie żadna”⁶⁹.

Książką w pewnym sensie nowatorską i zarazem podsumowującą badania nad szeroko pojętą świadomością Mazurów od połowy XIX w. aż po I wojnę światową jest praca olsztyńskiego historyka młodego pokolenia, Grzegorza Jasińskiego⁷⁰. W pozycji tej autor porusza kilka ważnych i równocześnie kontrowersyjnych problemów badawczych, dotyczących spraw narodowościowych Mazurów. Jasiński, oprócz omawiania problematyki związanej ze stosunkiem Mazurów do niemieckich i polskich sąsiadów, roli tradycji historycznej w badaniu świadomości Mazurów, znaczenia Kościoła ewangelickiego, czy też zagadnień językowych i zarysowania polskiej akcji narodowej na Mazurach przełomu wieków, zajmuje się charakterystyką takich pojęć, jak: regalizm, lojalizm, pruskość i niemieckość. Dotychczas zagadnieniom tym poświęcono mało miejsca, dlatego też próba dania swoistej definicji, czy też opisanie miejsca i roli tych zjawisk w kształtowaniu świadomości Mazurów jest zadaniem interesującym. Regalizm i związany z tym lojalizm Jasiński umieszcza wśród czynników kształtujących świadomość narodową Mazurów. Ocenia, iż w pierwszej połowie XIX w. występowała już świadomość zamieszkiwania terytorium państwa pruskiego, na czele którego stał król prusko-brandenburski, z którym ludność mazurska odczuwała związek i przez niego utożsamiała się w pewnej

66 Ibidem, s. 7.

67 Ibidem, ss. 146—148.

68 W. Wrzesiński, *Prusy Wschodnie*, s. 171.

69 Ibidem, ss. 171—172.

70 G. Jasiński, *Mazurzy w drugiej połowie XIX w.*

mierze z podległym mu krajem i narodem⁷¹. Jasiński próbuje odpowiedzieć na postawione przez siebie pytania: w jakich kategoriach widziano związek ze swoim krajem? Czy, a jeżeli tak, to jak po 1871 r., gdy powstało zjednoczone państwo niemieckie, wyglądało współistnienie poczucia pruskiego z niemieckim? Zdaniem autora, koniec XIX w. to okres, w którym o przynależności do narodu niemieckiego decyduje znajomość języka, języka jeszcze w ówczesnym czasie w małym stopniu przyswojonego, a co za tym idzie, Mazurzy na przełomie wieków stali na niższym szczeblu świadomości narodowej „pruskości”, co z upływem lat (pierwsza połowa XX w.) przy wzmacnianiu związków z państwem, dynastią (lojalizm, regalizm), a także coraz wszechstronniej i mocniej oddziałującym wychowaniem szkolnym prowadziło do zmiany typu świadomości na niemiecką (szczególnie u pokoleń młodszych)⁷².

Elementem mogącym wpływać na budowę świadomości była mazurskość. Jasiński, dostrzegając rolę tego zjawiska, proponuje jego wyjaśnienie. W związku z tym stawia następujące pytania: za kogo uważali się sami Mazurzy? Jak się określali?; W jaki sposób odczuwali i pojmowali swój regionalizm?; Co znaczyły dla nich pojęcia Mazur i mazurskość?; Czy wiązały się z innymi odczuciami? Odpowiedzi na te pytania, jak sam pisze, mogą być różne. Jeśli chodzi o mazurskość, to jest to związek ze swoją „bliższą ojczyzną”, który od zawsze był widoczny w świadomości etnicznej, językowej i religijnej, często odczuwany w sposób bezrefleksyjny, ograniczony do najbliższego, znanego z autopsji regionu, wioski, grupy, parafii. Odczuwanie to zmieniło się wraz z przemianami, jakie następowały wokół Mazurów, a sama świadomość lokalna była częścią składową całego kompleksu przekonań, współwystępujących z odczuciami dynastycznymi, świadomością religijną, państwową — pruską, która to stała się, zdaniem autora, wartością w pełni uświadamianą dopiero w drugiej połowie XIX w. Mazurskość, to przywiązanie do bliższej ojczyzny, współziomków, jako świadomą już więzią z lokalną wspólnotą, oparcie na tradycyjnych zwyczajach, obyczajach i kulturze ludowej oraz wartościach, które przez tę właśnie wspólnotę miały być broniące przed wpływami zewnętrznymi, mogącymi je zniszczyć⁷³. W pewnym sensie konkluzja Jasińskiego, mówiąca o Mazurach drugiej połowy XIX w. jako o „Mazurach pruskich”, wśród których uczucie regionalne wpisane jest w ramy świadomości państwowej, ale pruskiej, a jeszcze nie ogólnoniemieckiej, przypomina ocenę stanu świadomości zawartą w artykule Janusza Jasińskiego o poczuciu regalistycznym, wyznaniowym i językowo-etnicznym Mazurów w XIX w.⁷⁴

Pojęcie polskości znajduje również miejsce w rozważaniach G. Jasińskiego, który rozumie przez nie: przywiązanie do języka, już raczej w obrębie religijnym, związek z pewnymi zwyczajami i tradycją. Akcentuje jednocześnie, iż ogół Mazurów już wtedy (na przełomie wieków) cenił wyżej to, co łączyło ich z państwem pruskim⁷⁵, przy równoczesnym, jak sądzę, nieuświadamianiu sobie swej polskości, tym bardziej łączonej z narodem i państwowością polską.

71 Ibidem, s. 136.

72 Ibidem, s. 138.

73 Ibidem, s. 141, 144—145, 148—149.

74 Zob. J. Jasiński, *Poczucie regalistyczne*.

75 G. Jasiński, *Mazurzy w drugiej połowie XIX w.*, s. 179.

Również w omawianej pracy, jak i w kilku innych publikacjach, można znaleźć próbę podziału społeczności mazurskiej na grupy, z tym że w tym wypadku polaryizatorem jest stopień przyznawania się do „mazurskości”. Zdaniem Jasińskiego na progu I wojny światowej największą grupę stanowili Mazurzy posługujący się językiem polskim bądź już dwujęzyczni, traktujący drugi język głównie w kategoriach komunikacyjnych, użytkowych, a jeszcze nie jako „Densprache” i język kościelny. Większość Mazurów posiadała poczucie narodowe oparte na mazurskiej przynależności, gdzie miłość do kraju rodzinnego łączyła się niezwykalnie z pruskim poczuciem państwowym, wzmacnianym i ugruntowywanym w regalizmie i religii protestanckiej wspólnej dla większości Niemców i Mazurów zamieszkałych w dawnych Prusach⁷⁶.

Ograniczona objętość niniejszego artykułu zmusza do zaniechania refleksji nad problematyką ściśle łączoną ze sprawą świadomości, a mianowicie zagadnieniami wynikającymi z germanizacyjnej polityki władz pruskich oraz akcją polską na Mazurach. Obie te dziedziny na przestrzeni ostatniego półwiecza doczekały się stosunkowo obszernej literatury. Począwszy od prac Władysława Chojnackiego, Emilii Sukertowej-Biedrawiny, Tadeusza Grygiera, Waltera Późnego, Edwarda Martuszewskiego, Janusza Jasińskiego, a skończywszy na monumentalnych publikacjach Wojciecha Wrzezińskiego⁷⁷.

Zagadnienia postaw społecznych (świadomościowych) w pewnej mierze porusza książka Bohdana Koziello-Poklewskiego, dotycząca głównie budowy i rozwoju NSDAP w Prusach Wschodnich do roku 1933⁷⁸. Autor mówi w niej o braku w polskiej historiografii pracy analizującej, w miarę obiektywnie i niestereotypowo, zmiany zachodzące na Mazurach w latach dwudziestych i trzydziestych⁷⁹, wskazując jednocześnie na prace historyka niemieckiego Dietera Hertz-Eichenrode, który w sposób przejrzysty, obrazujący uwarunkowania społeczno-gospodarcze i polityczne wyklada powody, dla których ludność południowych powiatów Prus Wschodnich poparła tak znacząco partię Hitlera⁸⁰.

Pewną pomoc w analizie świadomości Mazurów na przestrzeni XIX i XX w. stanowią mogą wydawnictwa źródłowe. Liczba i zakres publikacji źródłowych nie może, jak sądzę, zadowolić historyków polskich. Wśród materiałów źródłowych na szczególną uwagę zasługują opracowania: Władysława Chojnackiego⁸¹, Bożeny Domagały⁸², Jędrzeja Giertycha⁸³, Janusza Jasińskiego⁸⁴,

76 Ibidem, s. 183.

77 Bibliografia większości publikacji została umieszczona w pracach: G. Jasiński, *Mazurzy w XIX wieku...*, ss. 23—68; J. Minakowski, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie. Bibliografia zawartości za lata 1957—1992*, ss. 243—358; A. Saksona, *Mazurzy*, ss. 321—332; W. Wrzezińskiego, *Polski ruch*, ss. 409—430.

78 B. Koziello-Poklewski, op. cit.

79 Ibidem, ss. 7—12.

80 Zob. D. Hertz-Eichenrode, *Die Wende zum Nationalsozialismus im südlichen Ostpreussen 1930—1932. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Masurentums*, Olsztynskie Studia Niemcoznawcze, 1986, t. 1, ss. 59—114.

81 W. Chojnacki, *Polska akcja narodowo uświadamiająca na Mazurach przed I wojną światową. Wybór materiałów źródłowych z lat 1919—1914*, Zapiski Historyczne, 1955, z. 3—4; *Mazury i Warmia 1800—1870. Wybór źródeł*, oprac. W. Chojnacki, Wrocław 1959; *Sprawy Mazur i Warmii w korespondencji Wojciecha Kętrzyńskiego*, oprac. W. Chojnacki, Wrocław 1952.

82 B. Domagała, op. cit., ss. 131—175.

83 J. Giertych, *Relacja... z podróży po jeziorach mazurskich w 1931 r.*, oprac. W. Wrzeziński, KMW, 1962, nr 3, ss. 666—678.

84 W. Kętrzyński, *O Mazurach*, oprac. i wstępem poprzedził J. Jasiński, Olsztyn 1988.

Grzegorza Jasińskiego⁸⁵, Zygmunta Lietza⁸⁶, Piotra Staweckiego i Wojciecha Wrzesińskiego⁸⁷. Wydawać się może, iż dużo aktywniej i w szerszym stopniu należy wykorzystać materiały znajdujące się w archiwach niemieckich.

Próbując podsumować stan i charakter badań historiografii polskiej w ostatnim półwieczu, poświęconej problematyce szeroko pojętej świadomości Mazurów trudno nie przytoczyć opinii dwóch od lat zajmujących się tą problematyką historyków polskich. I tak, W. Wrzesiński mówi: „Procesy narodowościowe pojmowano w sposób uproszczony, negowano asymilację, a nadmiernie eksponowano wszystkie przykłady dyskryminacji oraz przesadnie oceniano siły ruchu polskiego”⁸⁸, co po części poparte zostało słowami J. Jasińskiego, który odniósł się do nadmiernego eksponowania ruchu polskiego na Mazurach, jego zdaniem zresztą nikłego, podkreślał natomiast brak badań nad świadomością ogółu ludności mazurskiej⁸⁹.

Odpowiedzi na przyczyny takiego stanu badań próbuje udzielić G. Jasiński, który uwarunkowania tego dostrzega w nadmiernym upolitycznieniu badań, głównie polonocentrycznym punkcie widzenia, objawiającym się m.in. w eksponowaniu walki żywiołu polskiego z germanizacją, podkreślaniu związków Mazurów z kulturą, narodem, a w końcu państwem polskim⁹⁰.

Jakie w takim razie należy przedsięwziąć działania badawcze, by osiągnąć w miarę obiektywny i zbliżony do rzeczywistości obraz stanu i charakteru świadomości Mazurów w XIX i XX w. (do 1945 r.)? Wydaje się, iż droga do tego może prowadzić przez:

1. Podjęcie poszukiwań w sferze szeroko pojętej świadomości społecznej i narodowej Mazurów na przestrzeni XIX i XX w. ze szczególnym uwzględnieniem nie zbadanego dotychczas okresu od lat I wojny światowej aż po rok 1945.

2. Ustalenie w miarę jednakowych, tak dla badaczy strony polskiej, jak i niemieckiej, treści i rozumienia podstawowych definicji z zakresu zagadnień narodowościowych, poczynwszy od pojęcia świadomości narodowej i etnicznej, a skończywszy na germanizacji.

3. Pozbycie się, w miarę możliwości, nadmiernego eksponowania walk ludności etnicznie polskiej (Mazurów) z żywiołem niemieckim i germanizacją, co jednocześnie wiązałoby się w większym stopniu niż dotychczas z dostrzeganiem przez badaczy roli i znaczenia występującego na Mazurach pogranicza społecznego i związanych z tym procesów asymilacji.

4. Podkreślanie związków kulturowych, osadzenia ludności mazurskiej w dziejach państwa i narodu niemieckiego (pruskiego) przy równoczesnym w miarę obiektywnym dostrzeganiu procesów i cech łączących Mazurów również z szeroko pojętą kulturą polską i występującymi tym samym składnikami polskości (język, obyczaje, zwyczaje).

85 G. Jasiński, *Wspomnienia Johanna Mrowitzkiego nauczyciela szkoły parafialnej na Mazurach*, KMW, 1993, nr 4, ss. 529–545; M. Toeppen, *Historia Mazur...*, oprac. i wstępem poprzedził Grzegorz Jasiński.

86 Z. Lietz, *Ostdeutscher Heimatdienst. Materiały do antypolskiej działalności z lat 1927–1933*, KMW, 1959, nr 2, ss. 198–206.

87 *Plebiscyty na Warmii, Mazurach i Powiślu w 1920 roku. Wybór źródeł*, wydali P. Stawecki, W. Wrzesiński, Olsztyn 1986.

88 W. Wrzesiński, *Polski ruch*, s. 14.

89 J. Jasiński, *Wstęp do: Zagadnienia narodowościowe*, s. 6.

90 G. Jasiński, *Mazury w drugiej połowie XIX w.*, przypis trzeci; ss. 5–6.